

Ғ.И. Көшенова*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com)*

Шетел тарихнамасында Шағатай ұлысының бөлінуі: діни фактор

Отандық тарихнамада Шағатай ұлысының тарихына қатысты арнайы дайындалған еңбектер аз. Ал шетелдік тарихнамада бірқатар іргелі еңбектерді кездестіруге болады. Автор осы тұрғыдан алғанда зерттеу тақырыбының өзектілігі мен жаңашылдығын көрсетуге тырысады. Ұсынылған жарияланымда шетелдік тарихнамаға негізделі отырып, Монғол шапқыншылығынан соң пайда болған Шағатай ұлысының екіге бөлінуіне ықпал етуші факторларды қарастырған. Зерттеу тақырыбында Шағатай ұлысының бөлінуіндегі діни фактордың ықпалы зерделеуге бағытталғандықтан, оның мазмұнында тәңіршіл сенімдегі Шағатайдың ұстанымы, оның өзге және ислам дініне көзқарасы, шағатайлық хандардың ислам дінін қабылдауы, сондай-ақ ұлыс тарихындағы айтулы оқиғаларға тоқталады. Шағатай ханнан кейін ұлыс тарихында маңызды реформалар жүргізген бірнеше хандардың, атап айтқанда Алғұй хан, Дува хан, Мубарак хан, Кебек ханға шолу жасалып, Тармашырын ханның өлтірілу себептері қарастырылған. Автор Шағатай ұлысының тарихындағы маңызды кейбір оқиғаларға, яғни Хайдудың бастамасымен үш ұлыстан шақырылған Шыңғыс ұрпақтарының басын қосқан Талас құрылтайы, монғол ақсүйектерінің, кейбір тайпалардың Мауераннахр жеріне қоныс аударуына назар аударады. Сонымен ортағасырларда дін мәселесі өзекті тақырыптың бірі болғанына қарамастан, Шағатай ұлысының екіге бөлінуінде дін факторы жетекші рөл атқармады. Бұл саяси дағдарыста саяси, әлеуметтік және экономикалық факторлардың ықпалы басымдық танытты.

Кілт сөздер: Шағатай ұлысы, Шағатай, билік күресі, Талас Құрылтайы, Хайду, ислам діні, Ала-ад-дин Тармашырын хан.

Kіріспе

Монғол шапқыншылығы әлем картасына үлкен өзгерістер әкелді. Бұл жағдай тек саяси ахуалға емес, сонымен қатар экономикалық, әлеуметтік, мәдени және діни мәселелерге де ықпал етті.

XIII ғасырдың екінші жартысына дейін Монғол империясы Қарақорымнан басқарылса, одан кейін орталықтан оқшауланған төрт билікті көреміз: Жошы ұлысы, Шағатай ұлысы, Илханлы және Құбылай мемлекеттері. Мұнда Жошы және Шағатай ұлыстарының өзгелерінен ерекшелігі тұрғылықты халқының басым бөлігі түркі тайпаларынан және ислам дінін ұстанатындардан құралуы еді.

Атап өткендей, Оңтүстік–Шығыс Азиядан Шығыс Еуропаға созылған монғол империясының орталықтанған билігі Өгедей қаған қайтыс болғаннан кейін көп ұзамай іс жүзінде ұлыстық биліктерге ауысты. Шағатай ұлысының монғол билеушілері уақыт өте жергілікті халықпен сіңісіп, жергілікті дінді қабылдай бастады. Дін тақырыбы ортағасырлық Еуропада және Азия елдерінде де сын көтермейтін мәселелердің бірі болғанын ескерсек, Шағатай ұлысының екіге бөлінуінде басты фактор дін болды ма деген сұрақ туындайды.

Осы тұрғыда тақырыпқа қатысты шетелдік іргелі еңбектер арқылы Моғолстан және Әмір Темір мемлекеттерінің пайда болуына негіз қалаған Шағатай ұлысының саяси тұрғыда бөлінуіне, оған ықпал етуші аспектілерге назар аударған жөн.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында шетелдік авторлардың арнайы дайындалған ғылыми диссертациялары, монографиялар, ғылыми мақалалары басшылыққа алынып, жұмыстың әдіснамалық негізін тарихилық, объективтілік принциптері құрады. Жалпы қабылданған ғылыми зерттеудің әдістері мен ұстанымдары: талдау, салыстыру, мәселелік-хронологиялық т.б. әдістер қолданылды.

Шығыстанушы ғалымдар Монғол империясының тарихына аса қызығушылық танытып, Қазан революциясына дейін-ақ зерттей бастады. Ал Шағатай ұлысы бойынша арнайы дайындалған кешенді іргелі еңбектер XX ғасырдың соңынан қолға алына бастады.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com

Зерттеу жұмысында Шағатай ұлысына арналған бірқатар еңбектер қарастырылады. Қырғызстанда жарыққа шыққан зерттеуші О.К. Караевтың шығыс жазба деректеріне негізделген «Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа» атты монографиясы атап өтуге болады [1]. Еңбекте аталмыш мемлекеттердің құрылуынан бастап құлауына дейінгі кезеңіндегі саяси тарихы баяндалады.

Монғолия ғалымы Энхчимэг Цэндмаа Цагаангууд «Чагатайский улус (1221-1346)» атты кандидаттық диссертациясында өзіне дейінгі кезеңде монғол ғалымдарының Шағатай ұлысының жекелеген тақырыптары бойынша ғана зерттеулер жүргізгенін атап өтеді [2].

Шағатай ұлысының исламдану процесіне қатысты еңбектерден зерттеуші Михал Биранның (Michal Biran) «The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)» атты жұмысын атап өтуге болады. Автор шағатайлықтарға ислам дінін әкелген Ала-ад-дин Тармашырынның өзі сол жетістігінен қаза болды ма деген сұраққа жауап іздейді [3].

Ал түрік ғалымдарынан Мустафа Кафалының «Сағатау Ханлығы (1227-1345)» атты монографиясында ұлыстың мемлекеттің саяси, әскери, қаржы құрылымдарынан бастап құлдырауына дейінгі тарихы баяндалады [4]. Зерттеуші Орхан Чынар «Сағатау Devleti Zamanında Türkistan'ın Siyasî, Askerî ve Sosyal Durumu» [5] атты докторлық диссертациясында ұлыстың құрылуынан бастап құлдырауына дейінгі кезеңдегі маңызды оқиғалар зерделенсе, Фатих Орта «Сағатау Ханлығы'nda Gelenek ve Değişim: Tarmaşirin Han Dönemi» [6] атты магистрлік диссертациясында исламдану мәселесіне айрықша тоқталады. Сонымен қатар Евру Куланың «Büyük Hanlar Döneminde Moğollar Arasında İslâmiyet» [7] атты магистрлік диссертациясында Шыңғыс ханнан бастап төрт ұлыс билеушілерінің тұсындағы ислам діні зерделенеді.

Өзбек ғалымы Ж. Давлатовтың «Исламизация Чагатайского улуса как важный фактор укрепления государственности в кочевой степи» [8] атты еңбегіне сүйенетін болсақ, Мубарак хан, Аргун хатун, Кебек хан, Ала-ад-дин Тармашырын хандардың тұсындағы ислам дінінің ахуалы баяндалады. Мұнда Тармашырын тұсында ғана исламның орныққанын атап өтеді. Бұдан өзге тақырыпқа ішінара тоқталып өткен қосалқы еңбектер де жоқ емес.

Талқылау

Ортағасырлық Орталық Азия территориясында ислами үгіт-насихат, иршад істерімен шұғылданған бірнеше сопылық мектептер өмір сүргені мәлім. Мұны исламнан өзге діндерге, наным-сенімдерге де қатысты айтуға болады. Соның ішінде көшпелі түркі тайпаларының арасындағы яссауиға сопылық бауырластығының беделі ерекше болды [9].

Жоғарыда атап өткендей, Жошы және Шағатай ұлыстарының дені түркі тайпаларынан құралды және оның басым бөлігі мұсылмандар еді. Ал Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатайдың тәңіршілдік сеніміндегі, Шыңғыс империясының әскери құқықтың заңдар жинағы — ясаға (жасак) қатты тәуелді билеуші екенін назарда ұстасақ, ұлыстың бөлінуінде діни фактор шешуші рөл атқарды ма деген пікір туындайды [10; 70].

Жалпы Шағатай ханның сол кезде ислам мәдениеті мен өркениетінің жарқын орталығы болған Бұхара, Самарқанд, Қашқар сияқты ірі қалаларында Шыңғыс заңдары мен әдет-ғұрыптарын ұстатуға тырысуы көптеген әлеуметтік мәселелерді тудырды [11; 77]. Оның көзқарасы исламның негізгі ұстанымдарына қайшы келді. Ал христиандық дәстүрлерге Шағатай қарсы келе қоймады. Өйткені саны жағынан олар өте аз болды, бұл жағдайда монғол билеушілеріне қауіп төндіре қоймас еді [8; 933]. Шағатай ханның қайтыс болуы Шағатай ұлысының билігі үшін өзара таласқа жол ашса, Өгедейдің ұлы Күйік (Гуюк) қайтыс болғаннан кейін Шыңғыс ұрпақтарының арасында Ұлы Монғол тағы үшін күрес басталды.

Біршама уақыттан соң Ұлы Монғол империясының қағаны Өгедейдің немересі Хайдудың (Кайду) бастамасымен бірінші рет Шыңғыс ұрпақтары 1269 жылы көктемде Талас құрылтайына шақырылды (деректерде Хайдудың Шағатай ұлысының іс жүзіндегі билеушісі болғаны туралы ақпарат кездеседі).

Құрылтайда Шағатайдың ұрпағы Баракқа Мауераннахрдың үштен екі бөлігі беріліп, қалғаны Хайду мен Менгу-Тимур арасында бөлінді. Сондай-ақ Құрылтайда монғол ақсүйектері «қалалық жерлерді қоныстанбау және шаруаларға әділетсіз талаптар қоймау» туралы келісім жасады [1; 22-23]. Хайду үш ұлыстан келген Шыңғыс ұрпақтарына бейбітшілік және достық келісімін ұсынады.

Талас Құрылтайының негізгі міндеттерінің бірі — Шағатай, Жошы, Өгедей ұлыстары арасындағы территориялық даулы мәселелерді шешу болып табылды, маңызы да осы үш ұлысты одақтастыру

тұрғысында көрінді. Сондықтан оған үш ұлыстан билеуші әулет өкілдерінің, әсіресе Шыңғыс ханның үлкен ұлының ұрпағы ретінде Менгу Тимурдың қатысуы міндетті еді.

Дегенмен зерттеушілердің пікірінше ұлыстардың бейбіт келісімге келуін мақсат тұтқан Талас құрылтайы Шағатай және Өгедей әулеттерінің өзара дұшпандық қатынастарының бастамасы болды [2; 19].

Жалпы Талас құрылтайының шешімінен кейін кейбір монғол тайпалары Мауераннахр жеріне қоныс аударғанын жоғарыда айтып өткен болатынбыз. Бұл үрдіс олардың жергілікті халықпен ассимиляцияға түсуін жеделдетіп, түркілену процесін күшейтті. Көшпелі өмір салтының өзгеруін де жылдамдатты. Сөйтіп, Мауераннахрға қоныс аударған көшпелі тайпалар бірте-бірте отырықшылыққа көшті. Екіншіден, бұдан кейін Хулагу мемлекеті, Алтын Орда, Юань империясымен арадағы қарым-қатынасты шиеленісе түскені [2; 15] айтылады.

Жалпы Шағатай хан қайтыс болғаннан 1346 жылдарға дейін ұлыстың тағына 23 хан отырады. Ұлыс тарихында өзгелерден ерекшеленген хандар да болды. Шағатай кезіндегі ұлыстың территориясын қалпына келтіріп қана қоймай, шекараны Хорезм, Ауғанстан жерлеріне дейін кеңейткен Шағатайдың немересі — Алғуиды, Мауераннахр жерінде әкімшілік басқару реформасын жүзеге асырған — Дува ханды, Мубарак, Кебек т.б хандарды атап өтуге болады. Мәселен, Дува ханның реформасынан соң бұрынғы феодалдық иеліктерге бөлу жүйесі жойылды. Жер иеленушілер хан тарапынан тағайындалып, іс жүзінде оның наместнигіне айналды. Хайдудың тағайындауымен ұлыстың тағына отырған Дува ханның тұсында қиранды қалалар қайта қалпына келтіріп, Анджижан қаласы тұрғызылады. Бұхарадағы қиратылған жерлер қайта жандандырылып, Месудие медресесі салынады [7; 128].

Дегенмен Шағатай ұлысының хандары Хайду ханның қайтыс болғанға дейін іс жүзінде оған тәуелді болып қалды [12; 115]. Ал жергілікті түркіленген монғол әулеттері күннен-күнге күшейе берді.

1318-1326 жылдары таққа отырған Кебек хан орталықтанған ақша реформасын жүргізді. Мемлекеттік деңгейде Шағатай ұлысының алғашқы монеталары соғылды. Осы реформа арқылы Хайду мен Құбылайдың өзара соғысы кезінде күйреген мемлекеттің экономикасы мен саудасы көтерілді.

Шағатай ұлысы хандарының арасында алғаш болып 1266 жылы ислам дінін қабылдаған Мубарак шах болатын. Сондай-ақ деректерде шағатайлық Барақ ханның да өмірінің соңғы жылдарында мұсылман болғаны айтылады. Біртұтас Шағатай ұлысының соңғы кезеңдерінде билік басына келген Тармашырын хан да ислам дінін қабылдайды.

Деректерде Мубарак шахтың ислам дінін қабылдау арқылы жергілікті ақсүйектерден қолдау тапқысы келгені туралы ақпараттар кездеседі. Алайда ханның бұл әрекеті Монғолиядағы, Қытайдағы монғол ақсүйектерінің наразылығын тудырып, Құбылайдың бұйрығымен оны тақтан түсіреді. Ал Барақ ханның қызметі туралы «ол өмірінің соңына дейін ислам дінін таратуға қызмет етті. Монғолдардың көбін ислам жолына кіргізді. Алайда бұл хан өлгеннен кейін жалғасын таппады. Нәтижеде Гиассаддин Барақ хан кезінде мұсылмандықты қабылдаған монғолдардың көбі ол өлгеннен соң қайта ескі діндеріне оралды» [7; 127] - делінеді.

Бұдан бөлек Кебек хан өзінің қол астындағы мұсылмандарға қолдау көрсетіп қана қоймай, түркі тілінде сөйлегені туралы мағлұматтар бар. Ал Ала-ад-дин Тармашырын хан өзін түрік сұлтаны ретінде танытып, түркі тілін — ресми тіл, ислам дінін — ресми дін ретінде жариялағанын, астанасын Бұхараға көшіргені айтылады [5; 96-97]. Жалпы Ала-ад-дин Тармашырын ханның бұл қадамы мемлекеттің сол кездегі мұсылман елдерімен саяси, экономикалық, сауда т.б. қарым-қатынастарын жақсартып, елдің экономикасын көтеруге мүмкіндік ашады.

Жалпы Шағатай ұлысы тарихына зер салатын болсақ, монғол әскери ақсүйектері ислам дінін қабылдаған хандарға ғана емес, өзге билеушілерге де өзінің наразылығын білдіріп отырғанын көруге болады.

Кейбір жазба деректерде Ала-ад-дин Тармашырын ханның қайтыс болуы оның жүргізген діни саясатымен байланыстырылады [3; 742]. Өйткені Шағатай ұлысының кең түрде исламдануы осы ханның тұсы делінеді [11; 79].

Ислам дінін қабылдағаннан кейін Тармашырынға «Ала-ад-дин Мухаммед» деген есім, «Султан ул-азам» деген ислами атақ берілді. Бұл рәсімді өмірінің соңғы жылдарын Бұхарада өткізген Кубравийа шайхы Яхья Абу ал Мафакхир Бахарзидің (қ.б. 1336 ж.) жүзеге асырғаны баяндалады. Деректер бойынша бұл шайх XIII ғасырда Берке ханға ислам дінін қабылдатқан Кубравийа шайхы Сайф-аддин Бахарзидің немересі ретінде айтылады [3; 746]. Жалпы Сайф-аддин Бахарзидің Кубравийа тариқатының шайхы екені туралы пікірлер біржақты емес. Зерттеулерге қарағанда «Жошы, Өгедей ұлыстарында жаппай монғол билеушілері мен тайпаларының исламдануы мен түркі-

лену процесі басталғанда қызметті бір жағынан Яссауиға тариқаты жүргізсе, екінші жағынан Нақшбандийа, Кубравийа тариқаттары жүргізді. Ал бұл процестің қалай жүргізілгені жайлы мәліметтер өте аз» [9; 147].

Мәселен, «Джавахир ал-абрарда» Наджм аддин Кубра халифаларынан шайх Сайф ад-дин Бахарзи Яссауидің халифасы ретінде аталады. Зерттеуші З. Жандарбек мұны: «Наджм ад-дин Кубраның өз шәкірттерін мұсылман дінін тарату үшін әр жаққа жіберуі Берке ханның өзі жасаған әрекетіне көбірек ұқсайды. Өйткені Наджм ад-дин Кубра 1221 жылы монғол әскерлерінің Хорезм мемлекетінің астанасы Гургандж қаласына шабуыл жасаған кезінде қаланы қорғаушылар қатарында болып, қаза тапқаны белгілі. Сол себепті Наджм ад-дин Кубраның өз шәкірттерін Жошы ұлысының әр жағына жіберуі мүмкін емес еді. Оның үстіне ол кезеңде Кубравийа тариқаты өкілдері, әсіресе Қыпшақ дала-сы мен Түркістан жеріне еркін келе алмайтын. Өйткені Яссауиға мен Кубравийа тариқаты өкілдерінің арасында қарама-қайшылық монғол шапқыншылығы қарсаңында шегіне жеткен болатын» [9; 148], - дейді.

Осылайша, Ала-ад-дин Тармашырын ханның тұсында Шағатай ұлысында адамдар топ-топ болып мұсылмандықты қабылдады. Мемлекетте дін істері күшейтіліп, діни құрылымдар дами түсті. Дели және Мәмлүк сұлтандықтарымен қарым-қатынас жақсарып, Сириямен сауда байланыстары тұрақтанады. Бұл қоғамда исламның тез таралуын қамтамасыз етті.

Михал Биран өзінің зерттеуінде Ала-ад-дин Тармашырын ханнан бұрынғы кезеңдерде билік еткен мұсылман шағатайлық хандардың тұсына да назар аударады. Ол Ала-ад-дин Тармашырын ханның мұсылмандықты қабылдауы ұлыстың ислам мемлекеттерімен саяси, экономикалық, сауда т.б. қарым-қатынастарын жақсартуға мүмкіндік ашқанын айтады. Соған орай ханның қайтыс болуы оның діни бағытта жүргізген саясатының салдары емес деген тоқтамға келеді.

Зерттеуші О.Чынардың еңбегінде Шағатай ұлысында бұрыннан бері ислам діні мен түркілік маңызды орын алатыны баяндалады. Халықтың басым бөлігі түркі ислами ұстанымда болғандықтан, мұнда осы шарттарды қажетсінді. Шағатай ханның өзі яса заңдар жинағының «сақшысы» болғандықтан, оның көзі тірісінде мұндағы мұсылман халық қиын шарттарда өмір сүрді. Ал Ала-ад-дин Тармашырын ханның тұсында ислам дінінен бөлек көшпелі тайпалардың отырықшы өмір салтына көшуі, егін шаруашылығы және саудамен айналысуы көзделді. Ал көшпелі өмірге үйренген және Шыңғыстың ясасына тәуелді топ бұл саясатқа қарсылық білдірді. Осылайша исламдану процесі Шағатай ұлысында Іле бассейні мен Алмалыққа, яғни екіге бөлінуіне себеп болды [5; 97].

Монғол ғалымы Энхчимэг Цэндмаа да өз зерттеуінде ұлыстар арасындағы діни фактордың рөліне назар аудартады. Алайда, мұнда діннің Шағатай ұлысы мен Алтын Ордасын байланыстырушы қызметі бағаланады. Оған Жошы ұлысының ханы Берке 1251 жылы Қарақорымнан оралған соң Кубравийа шайхы Сайф-аддин Бахарзи арқылы ислам дінін қабылдағаны, шайхпен Шағатай ұлысының территориясында, яғни Бұхарада кездескенін негіз ретінде көрсетеді [13; 153].

Түрік ғалымы Мұстафа Кафалы Ала-ад-дин Тармашырын хан туралы былай жазады: «ол хандығының соңғы төрт жылында Алмалыққа еш бармағаны үшін Шыңғыстың ясасын мойындамады деп айыпталды. Себебі Шағатай ұлысының істері жылына бір рет жаз айының басында Алмалық маңында Құрылтайда қарастырылып, қаулы қабылданатын. Тармашырын ханның ислам дінін қабылдауы Шағатай ұлысы мен ислам мемлекеттерінің арасындағы қарым-қатынастардың құрылуын қамтамасыз етті. Соған байланысты сауда жанданды. Алайда, жоғарыда атап өткен ахуалға байланысты хандықтың орталығы болып табылатын Мауераннахр мен Іле бассейні және Алмалық аймағы арасында екі-жақтылық пайда болды. Ясаның жақтастарын басу үшін ұлы Джалаладдин Санжарды Самарқанд аумағына тағайындады. Осылайша, Іле аумағын жақын бақылауға алатын еді. Алайда, бұл алдын-алу шарасы да жеткілікті болмаған еді. Ибн Батутаның жазбаларына қарағанда 1335 жылы жазда Алмалық маңында шақырылған құрылтайда Дженкши (Дженкиш) және (Бозан) Бузан қарсы топтың қолдауына сүйеніп тақтан түсірді, кейіннен хан өлтірілді. Муиниддин Натанзиде оны ясаға қарсы шыққаны үшін осы жағдайға душар болғаны айтылады [4; 137].

Бұл мәселе зерттеуші Дж.Давлатовтың да еңбегінде талданады. Ғалымның пікірінше «көшпелі дәстүрлермен тым күрт үзіліс себеп болды. Ұлыстың шығыс бөлігіндегі көшпелі монғолдардың наразылығы көтеріліске әкелді. 1334 жылы Бұхара мен Балхадағы Тармашырын ханның наместниктері оған опасыздық жасады, Кузи Мундак жеріндегі шайқаста жеңіліп қалады, өлім жазасына кесіліп, Самарқандта жерленеді. Ол қайтыс болғаннан кейін бірден ұлыста қақтығыстар мен тәртіпсіздіктер басталды, бірақ Мауераннахр көшпелі бөліктен бөлінген болатын... Қорыта айтқанда, Шағатай хандарынан алғаш исламды қабылдаған Мубаракшах болды, бірақ ол мұндай жаппай сипатқа ие болған

жок. Барақ хан кезеңінде қозғалыс байқалады, бірақ сонымен бірге салыстырмалы түрде Кебек ханның дінге қамқорлығы мен ұлыстың экономикалық және мәдени-әлеуметтік өмірінің жақсарғанын, ауыл шаруашылығының қалпына келтірілгенін көруге болады. Оның Мауераннахрға астананы көшіруін есептегенде ол көшпенділермен байланысты толығымен үзді деп айтуға болмайды. Ал Тармашырын өзінен алдыңғылардың жетістіктерін негіз ретінде қолданды, алайда ол Шағатай ұлысындағы монғолдардың көшпелі мәдениетінің бұзылуын, исламның көшпелі ақсүйектердің ортасына кірігуін жеделдетті. Оның кезінде исламды қабылдағандар бұдан кейін одан еш бас тартпады. Басқарушы билік оның өлімінен кейін отырықшыланды» [8; 936-937].

Сонымен қатар Ала-ад-дин Тармашырын ханға монғол ақсүйектерінің арасындағы қарсылықтардың тағы бір қыры оның тақтың тікелей мұрагері болмағаны ретінде айтылады.

Біздіңше, бұл жерде Ала-ад-дин Тармашырынға қарсылық ханның дінін өзгертуі, ясадан бас тартуы атын жамылып тұрғаны болмаса, монғол ақсүйектерінің негізгі мақсаты «билік» болғанын аңғару қиын емес. Өйткені көп өтпей-ақ тақ үшін күрес басталады.

Ала-ад-дин Тармашырын ханнан соң билік ұлыстағы қолбасшылардың, жергілікті тайпа көсемдерінің қолына көше бастайды. Жалпы бұл жағдай Ала-ад-дин Тармашырынға дейін-ақ басталған еді, тек Тармашырыннан соң шегіне жетті. Осылайша Шағатай ұлысындағы саяси қайшылықтардың шектен шыққаны соншалықты арты-артынан хандар өлтіріледі. 1346 жылы Шағатай әулетінен қалған ең соңғы хан Қазан ханның өлтірілуімен іс жүзінде Шағатай ұлысының тарихы жабылды деуге болады.

Сонымен, Шағатай ұлысының екіге бөлінуіне әсер еткен факторларды бірнеше аспектілерде ұсынуға болады:

Біріншісі, Шағатай ұлысының екіге бөлінуі саяси шиеленістердің салдарынан туындауы. Яғни, Шыңғыс хан ұрпақтарының өзара үздіксіз бақталастығы мен тақ үшін күрестері негізге алынады.

Екіншісі, біртұтас мемлекеттің екіге бөлінуінің негізінде діни фактордың жатуы. Яғни хандардың ислам дінін қабылдауы монғол ақсүйектерін рухани күйзеліске ұшыратуы мүмкін, яса заңдар жинағының орнына шариғаттың қолданылуы. Сондай-ақ мұнда сол кездегі діни ағымдардың өзара бәсекелестігі өз ықпалындағы билеушілерді де бір-біріне қарсы қоя білуі мүмкіндігі назарға алынады.

Үшіншісі, Шыңғыс ұрпақтарының иеліктерінде экономикалық-әлеуметтік мәселелердің ушығуы. Мұнда басты негіз ретінде көшпелі жүрген монғолдарды дәстүрлі шаруашылықтан бас тартып, отырықшы шаруашылыққа көшірудің салдары.

Қорытынды

Қорыта айтқанда Шағатай ұлысының екіге бөлінуі саяси, әлеуметтік, экономикалық реформалардың салдарынан туындады. Өйткені Шыңғыс хан ұрпақтарының өзара үздіксіз бақталастығы мен тақ үшін күрестері мен Ұлы Қағандықтың жойылуынан кейінгі кезеңде ұлыстарға бөлінген Шыңғыс ұрпақтарының билеуші ретінде жеке дара саяси күшке ие болуға ұмтылысы саяси тұрақсыздықтың белең алуына, соның салдарында жергілікті экономиканың, әлеуметтік жағдайдың құлдырауына әкелді. Әскери көшпелі ақсүйектердің орталық билікке қарсылығын үдете түсті, жергілікті тайпа көсемдерінің ролін барған сайын күшейтті. Осындай жағдайда мемлекеттің әлеуметтік экономикалық жағдайын нығайту шаралары үшін астананы және кейбір тайпаларды Мауераннахр жеріне көшіру, аграрлық саясат белсендіру дәстүрлі көшпелі өмір салтын ұстанатын топтың наразылығын тудырды.

Ал ислами фактор Шағатай ұлысының бөлінуінде басты рөл атқармады. Ол мемлекеттің нығаюына үлес қосты. Мұнда ханның ясадан бас тартуын көшпелі шаруашылықтан отырықшылыққа көшірудің құралы ретінде қарастыруға болады. Бұдан кейінгі кезеңдерде бұл территорияда көшпелі және отырықшы өркениеттердің мәдени симбиозын көруге болады.

Алғыс айту

Ұсынылған зерттеу жұмысы ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан гранттық қаржыландырылатын жоба аясында жүзеге асырылды (ИРН № BR18574101).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Караев О.К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа / О.К. Караев. — Бишкек: Кыргызстан, 1995. — 160 с.
- 2 Энхчимэг Цэндмаа Цагаангууд. Чагатайский улус (1221–1346): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Спец. 07.00.03 — «Всеобщая история». — Улан-Удэ, 2004. — 23 с.

- 3 Biran M. The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331–34) [Electronic resource] / M. Biran // Journal of the American Oriental Society. — 2002. — Vol. 122. — No. 4. — P. 742–752. — Retrieved from https://www.academia.edu/3708463/The_Chaghadaids_and_Islam_The_Conversion_of_Tarmashirin_Khan_1331_34
- 4 Kafalı M. Çağatay Hanlığı (1227–1345) / M. Kafalı. — Ankara: Berikan Electronic Basım Yayım, 2005. — 159 s.
- 5 Çınar O. Çağatay Devleti Zamanında Türkistan'ın Siyasî, Askerî ve Sosyal Durumu: ... Doktora Tezi. Ortaçağ Tarihi Programı / Orhan Çınar. — İstanbul, 2019. — 188 s.
- 6 Orta F. Çağatay Hanlığı'nda Gelenek Ve Değişim: Tarmaşirin Han Dönemi. ... Yüksek Lisans Tezi. Tarih Anabilim Dalı / Fatih Orta. — Aydın, 2019. — III+94 s.
- 7 Kula E. Büyük hanlar döneminde moğollar arasında islâmîyet. ... Yüksek Lisans Tezi. Ortaçağ Tarihi / Ebru Kula. — Konya, 2021. — 196 s.
- 8 Давлатов Дж. Исламизация Чагатайского улуса как важный фактор укрепления государственности в кочевой степи [Электронный ресурс] / Дж. Давлатов // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. — Т. 1. — Вып. 9. — С. 935, 936. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/islamizatsiya-chagatayskogo-ulusa-kak-vazhnyy-faktor-ukrepleniya-gosudarstvennosti-v-kochevoy-stepi>
- 9 Көшенова Ф.И. Ахмед Хазини және Қожа Ахмед Яссауи жолы: моногр. / Ф.И. Көшенова. — Алматы: Эверо, 2021. — 180 б.
- 10 Kushenova G. Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir (1229–1241) / G. Kushenova. — IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013. — 126 s.
- 11 Eryılmaz İ. Çağatay Hanlığı Döneminde Moğollar Arasında İslamiyet / İsa Eryılmaz // Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD). The Journal of International History Researches. — 2021. — 5(1). — S. 71-84. — <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1817419>
- 12 Gök Ö. Çağatay Hanlığı'nın Dağılması Sonrası Tuğluk Timur Han'ın Merkezileşme Politikası Ve Emir Kamerüddin İsyanı / Ömer Gök, Özgür Türker // Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. — 2022. — 7(1). — S. 112–128. — <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2285845>.
- 13 Энхчимэг Цэндмаа. Взаимоотношения Чагатайского улуса и Золотой Орды [Электронный ресурс] / Цэндмаа Энхчимэг // Золотоордынская цивилизация. — 2017. — № 10. — С. 152–155. — Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30612257>

Г.И. Кушенова

Разделение Чагатайского улуса в зарубежной историографии: религиозный фактор

В отечественной историографии мало специально подготовленных трудов, касающихся истории Чагатайского улуса. А в зарубежной историографии можно встретить ряд фундаментальных работ. С этой точки зрения автор стремится показать актуальность и новизну темы исследования. В представленной публикации рассмотрены факторы, способствующие расколу Чагатайского улуса, возникшего после монгольского нашествия, исходя из зарубежной историографии. Так как в исследовании основное внимание уделено изучению влияния религиозного фактора в разделении Чагатайского улуса, в его содержании затрагиваются позиции Чагатая по отношению к другим религиям как приверженца тенгрианства, принятие чагатайскими ханами ислама, а также знаменательные события в истории Улуса. После Чагатай хана будет проведен обзор деятельности нескольких ханов, которые провели важные реформы в истории Улуса, — Алгуй хана, Дува хана, Мубарак хана, Кебек хана, и рассмотрены причины убийства Тармашырын хана. Автор обращает внимание на важные события в истории Чагатайского улуса, а именно на Таласский Курултай, объединивший потомков Чингиса, призванных по инициативе Хайду из трех улусов, и переселение монгольской знати, некоторых племен на земли Мауэраннахра. Вместе с тем, несмотря на то, что проблема религии была одной из актуальных тем, религиозный фактор не играл ведущей роли в расколе Чагатайского улуса. В этом политическом кризисе преобладало влияние политических, социальных и экономических факторов.

Ключевые слова: Чагатайский улус, Чагатай, борьба за власть, Таласский Курултай, Хайду, ислам, Ала-ад-дин Тармашырын хан.

G.I. Kushenova

The Division of the Chagatai Ulus in Foreign Historiography: Religious Factor

There are few specially prepared works in our historiography concerning the history of the Chagatai ulus. And a number of fundamental works can be found in foreign historiography. From this point of view, the author tries to show the relevance and novelty of the research topic. The presented publication examines the factors contributing to the split of the Chagatai ulus, which arose after the Mongol invasion, based on foreign historiography. Since the study focuses on studying the influence of the religious factor in the division of the Chagatai ulus, its content touches on the positions of Chagatai in the Tengrian faith, his view of the others

and Islamic religion, the adoption of Islam by the Chagatai khans, as well as significant events in the history of the ulus. After Chagatai Khan, a review will be conducted of several khans who carried out important reforms in the history of the ulus – Algui Khan, Duva Khan, Mubarak Khan, Kebek Khan, and the reasons for the murder of Tarmashyryn Khan are considered. The author draws attention to some important events in the history of the Chagatai ulus – the Talas Kurultai, which united the descendants of Genghis, called on the initiative of Haidu from three ulus, and the resettlement of the Mongol nobility, some tribes to the lands of Mauerannah. At the same time, despite the fact that the problem of religion was one of the topical issues, the religious factor did not play a leading role in the split of the Chagatai ulus. This political crisis was dominated by the influence of political, social and economic factors.

Keywords: Chagatai ulus, Chagatai, struggle for power, Talas Kurultai, Kaidu, Islam, Ala-ad-din Tarmashirin Khan.

References

- 1 Karayev, O.K. (1995). Chagataiskii ulus. Gosudarstvo Khaidu. Mogulistan. Obrazovanie kyrgyzskogo naroda [Chagatai ulus. The state of Haidu. Moghulistan. Formation of the Kyrgyz people]. Bishkek: Kyrgyzstan [in Russian].
- 2 Enkhchimeg, Tsendmaa Tsagaanguud (2004). Chagataiskii ulus (1221–1346) [Chagatai ulus (1221–1346)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ulan-Ude [in Russian].
- 3 Biran, M. (2002). The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331–34). *Journal of the American Oriental Society*, 122 (4), 742–752. Retrieved from https://www.academia.edu/3708463/The_Chaghadaids_and_Islam_The_Conversion_of_Tarmashirin_Khan_1331_34.
- 4 Kafalı, M. (2019). Çağatay Hanlığı (1227-1345) [Khanate of Chaghadaid (1227–1345)]. Ankara: Berikan Electronic Basım Yayım [in Turkish].
- 5 Çınar, O. (1995). Çağatay Devleti Zamanında Türkistan'ın Siyasî, Askerî ve Sosyal Durumu [The Political, Military and Social Situation of Turkestan during the Chagatai State]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. İstanbul [in Turkish].
- 6 Orta, F. (2019). Çağatay Hanlığı'nda Gelenek Ve Değişim: Tarmaşirin Han Dönemi [Tradition and Change in the Chagatai Khanate: The Period of Tarmashirin Khan]. *Extended abstract of Master's thesis*. Aydın [in Turkish].
- 7 Kula, E. (2021). Büyük Hanlar Döneminde Moğollar Arasında İslâmiyet [Islam among the Mongols during the Period of the Great Khans]. *Extended abstract of Master's thesis*. Konya [in Turkish].
- 8 Davlatov, Dzh. (2021). İslamizatsiia Chagataiskogo ulusa kak vazhnyi faktor ukrepleniia gosudarstvennosti v kochevoi stepi [Islamization of the Chagatai Ulus as an important factor in strengthening Statehood in the Nomadic steppe]. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/islamizatsiya-chagatayskogo-ulusa-kak-vazhnyy-faktor-ukrepleniya-gosudarstvennosti-v-kochevoy-stepi>, 1, 9, 935, 936 [in Russian].
- 9 Koshenova, G.I. (2021). Akhmed Khazini zhane Hozha Akhmed Yassawi zholy. Monografiya [Ahmed Hazini and Khoja Ahmed Yassawi's Doctrine]. Almaty: Evero [in Kazakh].
- 10 Kushenova, G. (2013). Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maveraünnehir (1229–1241) [Turkestan and Maveraunnehir during the Reign of Ugedey Kaan (1229–1241)]. IQ Kültür Sanat Yayıncılık [in Turkish].
- 11 Eryilmaz, İ. (2021). Çağatay Hanlığı Döneminde Moğollar Arasında İslamiyet [Islam Among the Mongols during the Chagatai Khanate Dec.]. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD) The Journal of International History Researches*, 5(1), 71–84. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1817419> [in Turkish].
- 12 Gök, Ö., & Türker, Ö. (2022). Çağatay Hanlığı'nın Dağılması Sonrası Tuğluk Timur Han'ın Merkezileşme Politikası Ve Emir Kamerüddin İsyanı [After the Dissolution of the Chagatai Khanate, the Centralization Policy of Tughluq Timur Khan And the Emir Kameruddin Rebellion]. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 112–128. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2285845> [in Turkish].
- 13 Enkhchimeg, Tsendmaa. (2017). Vzaimootnosheniia Chagataiskogo ulusa i Zolotoi ordy [The relationship between the Chagatai Ulus and the Golden Horde]. *Zolotoordynskaia tsivilizatsiia — Golden Horde civilization*, 10, 152–155. Retrieved from <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30612257> [in Russian].

Information about authors

Kushenova, G.I. — Candidate of historical sciences, associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.